

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

No 16-17 (2023)

Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας

The critique of the theory of class struggle by K. Papaioannou

Spyros Koutroulis

doi: [10.12681/ethiki.33684](https://doi.org/10.12681/ethiki.33684)

To cite this article:

Koutroulis, S. (2023). The critique of the theory of class struggle by K. Papaioannou. *Ηθική. Περιοδικό φιλοσοφίας*, (16-17), 164–172. <https://doi.org/10.12681/ethiki.33684>

III. Μαρξισμός και Δημοκρατία

Η κριτική της θεωρίας της πάλης των τάξεων από τον Κ. Παπαϊωάννου

ΣΠΥΡΟΣ ΚΟΥΤΡΟΥΛΗΣ

Περίληψη: Ο Κώστας Παπαϊωάννου αναπτύσσει την κριτική στη θεωρία των τάξεων του Μαρξ σε μια σειρά έργων του. Η πλέον τεκμηριωμένη και αναλυτική ερμηνεία του περιλαμβάνεται στο έργο του Μαρξ και μαρξισμός, αλλά και στη *Γένεση του Ολοκληρωτισμού*, όσο και στο *Κράτος και φιλοσοφία – ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ*. Η θεωρία της πάλης των τάξεων προβάλλεται από τη μαρξική σκέψη ως το κλειδί για να κατανοήσουμε την εξέλιξη της ιστορίας. Όμως, ο Μαρξ δεν είχε καταλήξει σε μια θεωρία αλλά σε τρεις τουλάχιστον, διαφορετικές μεταξύ τους. Η πρώτη περιέχεται στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, η δεύτερη στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* και η τρίτη στα *Grundrisse*, ενώ, αν σταθούμε περισσότερο στο υπόλοιπο έργο του Μαρξ (όπως η *18η Μπρουναίρ του Λονδοβίκου Βοναπάρτη*, όπου η μικρή αγροτική ιδιοκτησία αναδεικνύεται ως η προϋπόθεση της κρατικής γραφειοκρατίας), είναι βέβαιο ότι θα ανακαλύψουμε αρκετές παραλλαγές τους. Βεβαίως, το σημαντικό διανοητικό επίτευγμα του Κ. Παπαϊωάννου, που αρτίωσε στο έργο αυτό, είναι η περιγραφή της δημιουργίας μιας νέας τάξης, της γραφειοκρατίας, από ένα εξωοικονομικό στοιχείο· τον ολοκληρωτικό έλεγχο της κοινωνίας από το κράτος, του κράτους από το κόμμα και του κόμματος από μια περιορισμένη ομάδα. Στη διαδικασία αυτή σπουδαίο ρόλο έπαιξαν και στελέχη όπως ο Τρότσκι, που στη συνέχεια θα εξοβελιστούν, αφού, όμως, πρώτα θα στρατιωτικοποιήσουν την οικονομική ζωή και θα επιβάλουν παντού τη στρατιωτική πειθαρχία. Πλέον «η “νέα τάξη” που δημιουργήθηκε πάνω στη βάση της αποκλειστικής μονοπώλησης της πολιτικής εξουσίας, άρχισε να μεταμορφώνεται σε μια άρ-

χουσα κοινωνική τάξη με την κλασική μαρξιστική έννοια του όρου»¹.

Λέξεις-κλειδιά: Μαρξ; Πάλη των τάξεων; Γραφειοκρατία; Σοβιετικός μαρξισμός

Ο Κώστας Παπαϊωάννου αναπτύσσει την κριτική στη θεωρία των τάξεων του Μαρξ σε μια σειρά έργων του. Η πλέον τεκμηριωμένη και αναλυτική ερμηνεία του περιλαμβάνεται στο έργο του Μαρξ και μαρξισμός, αλλά και στη *Γένεση του Ολοκληρωτισμού*, όσο και στο *Κράτος και φιλοσοφία – ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ*.

Η θεωρία της πάλης των τάξεων προβάλλεται από τη μαρξική σκέψη ως το κλειδί για να κατανοήσουμε την εξέλιξη της ιστορίας. Όμως, ο Μαρξ δεν είχε καταλήξει σε μια θεωρία αλλά σε τρεις τουλάχιστον, διαφορετικές μεταξύ τους. Η πρώτη περιέχεται στο *Κομμουνιστικό Μανιφέστο*, η δεύτερη στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας* και η τρίτη στα *Grundrisse*, ενώ, αν σταθούμε περισσότερο στο υπόλοιπο έργο του Μαρξ (όπως η *18η Μπρουνμπίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη*, όπου η μικρή αγροτική ιδιοκτησία αναδεικνύεται ως η προϋπόθεση της κρατικής γραφειοκρατίας), είναι βέβαιο ότι θα ανακαλύψουμε αρκετές παραλλαγές τους.

Το *Κομμουνιστικό Μανιφέστο* ξεκινά με έναν τρόπο ρητορικό μεν, αλλά συγχρόνως επιγραμματικό και αφοριστικό, που επιτυγχάνει με συντομία να μας δώσει τη βασική του σκέψη: «Η ιστορία όλων των κοινωνιών που υπήρξαν μέχρι σήμερα είναι η ιστορία των ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, φεουδαλικός κύριος και δουλοπάροικος, μάστορας και κάλφας, κοντολογίς καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σε διαρκή αντίθεση ο ένας προς τον άλλον, σ' έναν ακόπαστο πόλεμο, τότε καλυμμένο και τότε απροκάλυπτο, σ' έναν πόλεμο που κάθε φορά τελείωνε είτε με έναν επαναστατικό ανασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας είτε με τον κοινό όλεθρο των αντιμαχόμενων τάξεων»². Φυσικά, η απόφαση αυτή δεν θεμελιώνεται στα ιστορικά γεγονότα και στην ιστορική εμπειρία, που σιωπηρά τα προϋποθέτει, αλλά καταλήγει σε δύο ειδών απλοποιήσεις. Η πρώτη συμπεραίνει ότι πάντα, σε κάθε

κοινωνία από μια ενδεχόμενη ποικιλία τάξεων και συσσωματώσεων, η τελική μάχη για κυριαρχία δίνεται αποκλειστικά ανάμεσα σε δύο τάξεις. Η δεύτερη απλοποίηση εξοβελίζει τις μάχες μεταξύ εθνών, θρησκειών, πολιτισμών, αλλά και άλλους παράγοντες, όπως το κλίμα ή οι διάφορες ασθένειες και επιδημίες.

Στην *Αθλιότητα της φιλοσοφίας*, η πάλη των τάξεων ως κύριος —αν όχι μοναδικός— μοχλός της ιστορίας υποκαθίσταται από την εξέλιξη της τεχνολογίας και της τεχνικής. Απαντώντας στις απόψεις του Προυντόν γράφει: «αποχτώντας καινούργιες παραγωγικές δυνάμεις, οι άνθρωποι αλλάζουν τον τρόπο παραγωγής τους κι αλλάζοντας τον τρόπο παραγωγής, τον τρόπο να κερδίζουν τη ζωή τους, αλλάζουν όλες τις κοινωνικές τους σχέσεις. Ο χερόμυλος θα σας δώσει την κοινωνία με το χωροδεσπότη (τον αφέντη). Ο ατμόμυλος, την κοινωνία με τη βιομηχανική κεφαλαιοκρατία»³.

Στα *Grundrisse*, ο πόλεμος και το πολιτικό στοιχείο προστίθενται ως θεμελιώδεις παράγοντες που διαμορφώνουν την κοινωνία και την εξέλιξη της ιστορίας. Γράφει: «ένας κατακτητής λαός κατανέμει τη γη ανάμεσα στους κατακτητές και επιβάλλει έτσι μια ορισμένη κατανομή και μορφή της γαιοκτησίας, άρα καθορίζει την παραγωγή. Ή μετατρέπει σε δούλους τους κατακτημένους κι έτσι κάνει βάση της παραγωγής την εργασία των δούλων. Ή, ένας λαός συντρίβει με επανάσταση τη μεγάλη γαιοκτησία σε μικροχώραφα· δίνει λοιπόν μ' αυτή την καινούργια διανομή νέο χαρακτήρα στην παραγωγή. Ή, η νομοθεσία διαιωνίζει τη γαιοκτησία στα χέρια ορισμένων παγιώνει έτσι κατά κάστες. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις —και είναι όλες ιστορικές— φαίνεται να διαρθρώνει και να καθορίζει όχι η παραγωγή τη διανομή αλλά, αντίθετα, η διανομή την παραγωγή»⁴.

Αναλυτικότερα, στο ίδιο έργο, συνεχίζει ο Κ. Μαρξ: «σε όλες τις κατακτήσεις οι δυνατότητες είναι τρεις. Ο κατακτητής λαός υποτάσσει τον κατακτημένο στον δικό του τρόπο παραγωγής (πχ οι Άγγλοι στην Ιρλανδία αυτό τον αιώνα, και ως ένα βαθμό στην Ινδία)· ή διατηρεί τον παλιό τρόπο παραγωγής και αρκείται στο φόρο υποτελείας (π.χ. Τούρκοι και Ρωμαίοι)· ή εμφανίζεται μια αλληλεπίδραση που γεννά κάτι καινούριο, μια σύνθεση (ως ένα βαθμό στις γερμα-

νικές κατακτήσεις). Σε όλες τις περιπτώσεις ο τρόπος παραγωγής —είτε του κατακτητή λαού, είτε του κατακτημένου, είτε αυτός που προκύπτει από τη συγχώνευση των δυο— καθορίζει τη νέα διανομή που ακολουθεί. Παρόλο που η τελευταία εμφανίζεται σαν προϋπόθεση για τη νέα παραγωγική περίοδο, είναι λοιπόν η ίδια με τη σειρά της προϊόν της παραγωγής —όχι μόνο της ιστορικής παραγωγής γενικά, αλλά της συγκεκριμένης ιστορικής παραγωγής. Οι Μογγόλοι, για παράδειγμα, που ρήμαξαν τη Ρωσία, ενεργούσαν σύμφωνα με τη δική τους παραγωγή, την κτηνοτροφία, που για αυτήν οι μεγάλες ακατοίκητες εκτάσεις είναι βασικός όρος. Οι Γερμανοί βάρβαροι, που παραδοσιακή τους παραγωγή ήταν η γεωργία μεδουλοπάροικους και η απομονωμένη ζωή στην ύπαιθρο, μπόρεσαν να επιβάλουν τις συνθήκες αυτές στις ρωμαϊκές επαρχίες ευκολότερα, καθώς η συγκέντρωση της γαιοκτησίας που είχε μεσολαβήσει σ' αυτές είχε ήδη ανατρέψει πέρα για πέρα τις παλιές γεωργικές σχέσεις. Είναι πατροπαράδοτη αντίληψη ότι σε ορισμένες εποχές μοναδικός πόρος ζωής ήταν η αρπαγή. Για να υπάρχει όμως αρπαγή πρέπει να υπάρχει κάποιο αντικείμενο για αρπαγή, άρα παραγωγή. Και το είδος της αρπαγής καθορίζεται κι αυτό πάλι από το είδος της παραγωγής. Δεν μπορεί κανείς πχ. να ληστέψει ένα έθνος χρηματιστών με τον ίδιο τρόπο που ληστεύει ένα έθνος γελαδοβοσκών»⁵.

Ο Κ. Παπαϊωάννου διαπραγματεύθηκε τη μαρξική θεωρία της πάλης των τάξεων στο δοκίμιο με τον τίτλο *Τάξεις και ταξικοί αγώνες*, που δημοσιεύθηκε στην επιθεώρηση *Contrat Social*, στο τεύχος 2 (Μάρτιος-Απρίλιος 1961) και τόμος 3 (Μάιος-Ιούνιος 1961). Εξαρχής συμπεραίνει πως ο Μαρξ δεν δυσκολεύθηκε διόλου να αποδεχτεί πως «η δουλεία, καρπός της κατάκτησης και της κτηνώδους βίας, είναι γι' αυτόν ένα “προ-οικονομικό γεγονός” και θα πρέπει να αναγνωριστεί σαν τέτοιο»⁶, ενώ συνεχίζει «η θεωρία, που ανάγει τον “νόμο” του καταμερισμού της εργασίας στην περιωπή ενός δημιουργού των αρχουσών τάξεων, είναι μια περιοριστική θεωρία, που ισχύει μόνο για την ιστορία των σύγχρονων αστικών κοινωνιών»⁷. Εναντία σε έναν οικονομικό μονισμό, ο Κ. Παπαϊωάννου καταλήγει στην πλουραλιστική θεωρία της γένεσης της ταξικής εξουσίας κα-

θώς «η ιστορία των ιερατικών, φεουδαρχικών, γραφειοκρατικών τάξεων μας παρέχει έναν εντυπωσιακό αριθμό παραδειγμάτων που θα μπορούσαμε να παραθέσουμε για να στηρίξουμε αυτή την πλουραλιστική θεωρία της γένεσης της ταξικής εξουσίας»⁸. Και όπως είδαμε, ορισμένα μαρξικά κείμενα μας δείχνουν ότι ο Μαρξ τελικά δεν ήταν διόλου ξένος από μια τέτοιου είδους θεωρία. Πιο συγκεκριμένα, ο Κ. Παπαϊωάννου υποστηρίζει πως «δεν παύει ωστόσο να ισχύει το γεγονός ότι κάθε εξουσία, ακόμα και αν αποκτήθηκε και λειτουργεί έξω από την τροχιά της καθαυτό οικονομικής δραστηριότητας, παρέχει στον κάτοχό της την οικονομική εξουσία, αν όχι και την οικονομική υπεροχή»⁹.

Στη συνέχεια, ο Κ. Παπαϊωάννου αποδεικνύει ότι το δυαδικό κοινωνικό σχήμα δεν επαληθεύεται. Για παράδειγμα, «οι πληβείοι διαχωρίστηκαν, και αυτοί, σε τρία στοιχεία, με διαφορετικές τάσεις και διαφορετικά συμφέροντα: τους πλούσιους που αμέσως ενώθηκαν με τους πατρίκιους, για να σχηματίσουν τη *nobilitas* των χρόνων της Δημοκρατίας, του μικροϊδιοκτήτες και τους προλετάριους»¹⁰. Παρόμοια, αναδεικνύει τους εξω-οικονομικούς παράγοντες: «αν στην Δύση, όπως λέει ο Φούλερ, ο πεζικάριος γέννησε τον ελεύθερο αγρότη, που με τη σειρά του δημιούργησε τον πολίτη: η αγροτική επανάσταση των πόλεων, κατά τους χρόνους των τυράννων, έγινε εφικτή, όχι εξαιτίας μιας νέας μορφής καταμερισμού της εργασίας, αλλά εξαιτίας ενός “ποιοτικού” μετασχηματισμού της στρατιωτικής τεχνολογίας. Και εδώ, ο Αριστοτέλης υπήρξε πολύ πιο “υλιστής” από τον Μαρξ»¹¹.

Η πάλη των τάξεων έχει έναν σχετικό χαρακτήρα και σε κάθε περίπτωση δεν έπαιξε τον ιστορικό ρόλο που ο Μαρξ της απέδωσε: «πράγματι η δημιουργική δύναμη που αποδίδει ο Μαρξ στην εκμεταλλεζόμενη τάξη απορρέει περισσότερο από τις απαιτήσεις της “διαλεκτικής” παρά από την πραγματικότητα των γεγονότων. Ο ίδιος ο Μαρξ γνώριζε θαυμάσια ότι καμία από τις εκμεταλλεζόμενες τάξεις, που απαρίθμησε στο *Μανιφέστο*, δεν στάθηκε ικανή να παίξει τον επαναστατικό ρόλο που της είχε αναθέσει. Σε καμία περίπτωση, η πάλη ανάμεσα στους κυρίους και τους δούλους, τους

πατρίκιους και τους πληβείους, τους φεουδάρχες και τους δουλοπάροικους, τους μαστόρους και τους συντεχνίτες, δεν οδήγησε σε ένα επαναστατικό μετασχηματισμό της κοινωνίας και στην εγκαθίδρυση ενός “νέου και ανώτερου” τρόπου παραγωγής. Όσο για την προοπτική της “ταυτόχρονης κατάρρευσης” των αντιμαχόμενων τάξεων, είναι μόνο ένα σχήμα λόγου, του οποίου μάταια θα αναζητούσαμε την παραμικρή ιστορική επιβεβαίωση. Όταν διαβάζουμε, για παράδειγμα, τα κείμενα του Μαρξ για τον “ασιατικό τρόπο παραγωγής”—πρώτη “προοδευτική εποχή” της οικονομικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας, κατά τον περίφημο *Πρόλογο* (1859) στην *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*—, μας εντυπωσιάζει η απουσία κάθε αναφοράς στην ταξική πάλη και στη διαλεκτική “αντίθεση” ανάμεσα στις παραγωγικές δυνάμεις και τις “παραγωγικές σχέσεις”¹².

Αναφερόμενος, ο Κ. Παπαϊωάννου, σε συγκεκριμένα ιστορικά παραδείγματα γράφει: «δεν είναι περισσότερο αλήθεια το ότι η δουλοκτησία αποτελούσε “τη βάση όλης της παραγωγής” σε όλο το διάβα της αρχαιότητας. Μπορεί να μην υπήρξε νικηφόρα επανάσταση των δούλων, υπήρξε ωστόσο σταδιακή εξάλειψη της δουλείας. Οι μαζικές απελευθερώσεις είχαν γίνει εξέχον χαρακτηριστικό γνώρισμα της τελευταίας περιόδου της Δημοκρατίας. Η δουλεία παρήκμασε παράλληλα με την εξάλειψη του αιτίου που την γέννησε, αίτιο που δεν ήταν η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων αλλά ο πόλεμος. Όταν τελείωσαν οι κατακτητικοί πόλεμοι, ο πληθυσμός των δούλων περιορίστηκε γοργά, δεδομένου ότι οι δούλοι αναπαράγονταν πολύ λιγότερο από τους ελεύθερους εργαζόμενους. Ταυτόχρονα, η τιμή των δούλων δεν αυξάνονταν καθόλου: κι αυτό γιατί χρησιμοποιούνταν όλο και πιο σπάνια. Το ελεύθερο στοιχείο πήρε σταδιακά τη θέση των δούλων, στην άσκηση των διαφόρων χειροτεχνικών επαγγελμάτων, και στην ύπαιθρο, κυρίαρχη οικονομική μορφή έγινε η μικρή αγροτική ιδιοκτησία. Κοντολογίς, δεν υπήρξε ούτε επαναστατικός μετασχηματισμός ούτε και αποκαλυψιακή κατάρρευση, αλλά εξάλειψη της τάξης των δούλων, που χάθηκε χωρίς να αποδείξει τις ιστορικές ικανότητες που της αποδίδει η “διαλεκτική”»¹³.

Ο Κ. Παπαϊωάννου, στο έργο του *Κράτος και φιλοσοφία—ο διάλο-*

γος *Μαρξ-Χέγκελ*, εντοπίζει τους μη οικονομικούς παράγοντες —το κράτος και τη θρησκεία πιο συγκεκριμένα— στη διαμόρφωση των ταξικών-παραγωγικών σχέσεων, αξιοποιώντας κυρίως το έργο του Μ. Βέμπερ. Τέτοιες περιπτώσεις, με μεγάλο ιστορικό βάρος, είναι το καθεστώς των ινδικών καστών, τα καθεστώτα που δημιουργήθηκαν ύστερα από τη μετατροπή του χριστιανικού και αιγυπτιακού κλήρου σε άρχουσες τάξεις. Ως προς τη Ρωσία, με αφετηρία τη σκέψη του Μιλιούκοφ («ο κύριος παράγοντας που προσδιόρισε όλη την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Ρωσίας είναι η ανάπτυξη όχι των παραγωγικών δυνάμεων αλλά του μοσκοβιτικού κράτους»), συμπεραίνει ότι «κυριολεκτικά κάθε εξάπλωση του κράτους συνοδεύεται από μια οπισθοδρόμηση της κοινωνίας: κάθε πρόοδος του στρατιωτικού και διοικητικού μηχανισμού του έφερνε άμεσα μια ολοένα πληρέστερη υποδούλωση της κοινωνίας»¹⁴. Ως προς την αρχαία Αίγυπτο, οι Φαραώ απέκτησαν σημαντική δύναμη για να πραγματοποιήσουν τα τεράστια αρδεντικά και τις πυραμίδες, ενώ το «Ιερατείο παρουσιάζεται σαν μια κατ' εξοχήν ενοποιητική δύναμη πάνω από τις χωριστικές τάσεις των αστών του Δέλτα και των φεουδαρχών του Νότου»¹⁵.

Όμως, στο έργο που αποτελεί την κορυφαία ανάλυση του σοβιετικού καθεστώτος, δηλαδή στη *Γένεση του ολοκληρωτισμού – οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση*, ο Κ. Παπαϊωάννου θα επανεξετάσει τη θεωρία της πάλης των τάξεων. Θα επικεντρωθεί όχι μόνο στη σοβιετική κοινωνία, αλλά και σε άλλες, όπως η ινδική και η κινέζικη, όπου θα διαπιστώσει ότι οι προσπάθειες να ενταχθούν στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά απέτυχαν, γιατί συνάντησαν αντίσταση από το σύστημα καστών και τις προτεραιότητες που έθεταν οι επικρατούσες θρησκείες. Θα συγκρίνει την υποδούλωση των αγροτών στη σοβιετική γραφειοκρατία με αυτή που συνέβη στην Αίγυπτο των Φαραώ και των Πτολεμαίων, ώστε το δεσποτικό κράτος να επιτύχει την υλοποίηση μεγάλων έργων, κυρίως αρδεντικών.¹⁶ Μάλιστα, λανθασμένη ήταν η άποψη του Μαρξ ότι η ένταση των ταξικών ανταγωνισμών θα περιόριζε τις συγκρούσεις μεταξύ των εθνών, αφού συνέβη το ακριβώς αντίθετο «με την ανάπτυξη των

εθνικών ανταγωνισμών, περιορίζεται ή εξαφανίζεται η έχθρα ανάμεσα στις διάφορες τάξεις στο εσωτερικό του κάθε έθνους»¹⁷. Βεβαίως, το σημαντικό διανοητικό επίτευγμα του Κ. Παπαϊωάννου, που αρτίωσε στο έργο αυτό, είναι η περιγραφή της δημιουργίας μιας νέας τάξης, της γραφειοκρατίας, από ένα εξω-οικονομικό στοιχείο· τον ολοκληρωτικό έλεγχο της κοινωνίας από το κράτος, του κράτους από το κόμμα και του κόμματος από μια περιορισμένη ομάδα. Στη διαδικασία αυτή σπουδαίο ρόλο έπαιξαν και στελέχη όπως ο Τρότσκι, που στη συνέχεια θα εξοβελιστούν, αφού, όμως, πρώτα θα στρατιωτικοποιήσουν την οικονομική ζωή και θα επιβάλουν παντού τη στρατιωτική πειθαρχία. Πλέον «η “νέα τάξη” που δημιουργήθηκε πάνω στη βάση της αποκλειστικής μονοπώλησης της πολιτικής εξουσίας, άρχισε να μεταμορφώνεται σε μια άρχουσα κοινωνική τάξη με την κλασική μαρξιστική έννοια του όρου»¹⁸. Αυτή, όμως, ήταν και η πλέον παράδοξη επαλήθευση της μαρξικής θεωρίας των κοινωνικών τάξεων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Κώστας Παπαϊωάννου, *Η γένεση του ολοκληρωτισμού-οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση*, επίμετρο Γ. Καραμπελιάς (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2017), 377.
2. Καρλ Μαρξ & Φρίντριχ Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, μτφρ. Γιώργος-Ίκαρος Μπαμπασάκης (Αθήνα: εκδόσεις Ερατώ, 1997), 15.
3. Καρλ Μαρξ, *Η αθλιότητα της φιλοσοφίας*, μτφρ. Γεωργία Δεληγιάννη-Αναστασιάδη (Αθήνα: εκδόσεις Γερ. Αναγνωσιτίδη), 107.
4. Καρλ Μαρξ, *Grundrisse-Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, τόμος Α', πρόλογος-μετάφραση-σημειώσεις Διονύσης Διβάρης (Αθήνα: εκδόσεις Στοχαστής, 1984), 63.
5. Μαρξ, *Grundrisse*, 64.
6. Κώστας Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, τόμος Ι, πρόλογος Ρεϋμόν Αρόν, α' έκδοση (Παρίσι: Gallimard, 1983), μτφρ. Β. Τομανάς — Χ. Σταματοπούλου (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2009), 175.
7. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 175.
8. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 175.
9. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 176.
10. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 177.
11. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 196.

12. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 199.
13. Παπαϊωάννου, *Μαρξ και μαρξισμός*, 201-202.
14. Κώστας Παπαϊωάννου, *Κράτος και φιλοσοφία-ο διάλογος Μαρξ-Χέγκελ* (Αθήνα: Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1990), 140.
15. Παπαϊωάννου, *Κράτος και φιλοσοφία*, 135.
16. Κώστας Παπαϊωάννου, *Η γένεση του ολοκληρωτισμού-οικονομική υπανάπτυξη και κοινωνική επανάσταση*, 474.
17. Παπαϊωάννου, *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*, 83.
18. Παπαϊωάννου, *Η γένεση του ολοκληρωτισμού*, 377.